

СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ

Питання соціальної зумовленості закону про кримінальну відповідальність постали в науці кримінального права на початку 70-х років ХХ ст. Проблема їх вирішення за часів СРСР присвячували свої праці П.С. Дагель, Г.А. Злобін, С.Г. Келіна, О.І. Коробеев, Н.Ф. Кузнєцова, В.В. Орєхов та інші криміналісти. Незважаючи на очевидну актуальність, в Україні після здобуття нею незалежності ці питання не стали поки що предметом фундаментальних кримінально-правових досліджень. Лише їх окремі аспекти, в основному у зв'язку з вивченням соціальної зумовленості встановлення кримінальної відповідальності за певні види злочинів, розглядалися В.І. Борисовим, С.В. Гзімчуком, В.К. Грищуком, М.Г. Заславською, С.М. Мохончуком, А.М. Орлеаном, В.В. Топчієм, А.М. Шульгою та деякими іншими вченими. При цьому, вирішуючи спеціальні завдання, українські правознавці певним чином визначили загальні підходи до вирішення зазначеної проблеми, яка, за

висловом В.К. Грищука, належить до числа «незручних» [5, с. 16]. Тому метою даної статті є окреслення кола та змісту найбільш загальних теоретичних питань соціальної зумовленості закону про кримінальну відповідальність.

Кримінальне право, як соціальне явище, значно багатше за кримінальне законодавство. До реальних форм його існування поряд з кримінальним законом правники відносять правосвідомість, правотворчість і правозастосування [10, с. 34]. Воно, як і будь-яке живе право, «проникає до самих глибин народного життя, органічного буття людей» [1, с. 383]. У механізмі охорони суспільних відносин і регулювання кримінально-правових, що виникають із факту вчинення злочину, кримінальне право посідає важливе місце й відіграє в найбільш узагальненому плані роль таких засобів, як (а) установа меж кримінально-правової заборони, (б) стимулювання позитивної суспільної пове-

дінки особи, (в) вплив на злочинців, (г) своєрідна форма фіксації досягнень кримінально-правової науки і практики [6, с. 68].

Як відзначає В.В. Орехов, повний відрив, протиставлення соціального і правового, їх розгляд як не пов'язаних між собою і взаємовиключаючих одне одного понять означало б позбавлення кримінально-правових досліджень соціального статусу, повернення доктрини кримінального права на позиції догматизму, коментаторства і тлумачення окремих правових норм та інститутів [14, с. 66]. Тому важливо мати на увазі, що закон про кримінальну відповідальність є соціально зумовленим, створюється не «про всяк випадок», не «про запас», а продукується нагальними потребами суспільства в кримінально-правовій охороні й більш-менш адекватно відбиває їх у кримінально-правовій нормі. Межі втручання кримінального закону повинні окреслюватися необхідністю охорони від злочинних посягань найбільш важливих особистих і суспільних інтересів.

У країнах сім'ї континентального права, до яких належить і Україна, кримінальне право несе в собі перш за все ідею закону, який порівнюється з караючим мечем, покликаним забезпечити порядок у суспільстві [8, с. 15, 16]. Соціальна цінність кримінального закону визначається в першу

чергу мірою вираження в ньому наявних суспільних інтересів і потреб. Доки в ньому правильно віддзеркалюються інтереси суспільного розвитку, він становить собою соціальну цінність. Право та його норми були б безсильні, якби не відбивали відповідних інтересів. Закон взагалі не може творити того, що не відповідає будь-якому інтересу. Якщо за таку справу береться законодавець, вона значною мірою підготовлена розвитком суспільних відносин, які й визначають інтереси людей. Умовно процес генези норми права можна зобразити так: суспільні відносини → умови життя → потреби → інтереси → цілі → воля законодавця → норми права. Усі ці етапи протікають через складні мотиваційні процеси, що ґрунтуються на правосвідомості [6, с. 21, 24, 27].

Усі суспільні інститути виникають не самі по собі, бо вони викликаються до життя інтересами й потребами людини. Це стосується й інституту кримінальної відповідальності. Ми не можемо позитивно ставитися до вчинюваних злочинів, оскільки вони завдають шкоду суспільним відносинам, суспільству, його конкретним членам. Учиняючи злочин проти конкретного члена суспільства, винний тим самим посягає на все суспільство, його відносини. Ідея зумовлення справедливості встановлення кримінальної

відповідальності за низку злочинних діянь пов'язана з наявністю в цьому потреби суспільства. І держава в особі уповноважених органів виступає захисником суспільних інтересів.

Кримінальна відповідальність становить собою один із центральних і разом із тим найскладніших інститутів кримінального права [2, с. 16; 9, с. 28]. Учення про кримінальну відповідальність не можна розглядати у відриві від загального вчення про соціальну відповідальність, яка може виникнути в рамках суспільства, де особа усвідомлює себе вільною, діє за своєю волею. При цьому її поведінка впливає із внутрішньо усвідомленої необхідності, а не з жорсткої детермінованості, безальтернативної потреби інших членів соціуму [16, с. 217]. Кримінальний закон, як засіб соціального контролю за суспільно значущою поведінкою особи, відіграє відповідну роль у детермінації останньої. Норми кримінального закону, визначаючи варіанти поведінки особи, містять у собі конкретне державне веління – дозвіл, заохочення, заборону. Із позицій широкого соціального підходу призначення кримінального закону полягає в його здатності опосередковувати суспільну діяльність, втілювати в собі суспільні інтереси й на цій підставі сприяти нормальному функціонуванню і прогресивному

розвитку суспільства [6, с. 42].

Які саме суспільні відносини треба брати під охорону законом про кримінальну відповідальність – питання, багато в чому дискусійне. Для нас важливим є лише факт того, що в певних ситуаціях суспільство доходить висновку про необхідність охорони тих чи інших відносин засобами кримінального права. Це відбувається шляхом встановлення кримінально-правової заборони вчинення посягань на певні суспільні відносини, після чого відповідні діяння стають явищами не просто соціального, а й соціально-правового порядку. Поряд із соціально-оціночними якостями, що були йому іманентно притаманними, це явище набуває також юридичних властивостей. Отже, норма кримінального права надає соціальному факту правової форми.

Процес появи нових законів (утому числі й кримінальних) має своєю передумовою пізнання об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, вивчення потреб життя, практики, а тому він має бути науково обґрунтованим. В історії розвитку суспільства протягом століть панувала традиція чисто емпіричного обґрунтування кримінально-правових норм. Законодавець при прийнятті рішень керувався лише здоровим глуздом та очевидністю цілей конкретної норми. Водночас

слід визнати, що донедавна наукове підґрунтя правотворчості в галузі кримінального права було неможливим через неналежний розвиток соціології права, що унеможливило встановлення істинних потреб суспільства в доцільності кримінально-правової охорони відповідних суспільних відносин через встановлення кримінально-правової заборони вчинення на них небезпечних посягань. Крім того, відсутність наукових підвалин правотворчості не дуже позначалася на практиці. Це пояснювалося, з одного боку, відносно невеликими темпами суспільного розвитку, а з другого – консервативним характером правового регулювання. Вочевидь, що зараз можливість створювати кримінальні закони лише методом випробувань і помилок відійшла в минуле. З розвитком системи права, ускладнення суспільних відносин, які ним регламентуються, і збільшенням масиву нормативного матеріалу подальше вдосконалення законодавства з необхідністю потребує системного підходу і твердого наукового підґрунтя. Як свідчить практичний досвід, будь-яка спроба змінити сучасне кримінальне законодавство традиційними методами, тобто без урахування вимог системного підходу й без докладного наукового обґрунтування кожної новели, виявляється недо-

статньо ефективною й супроводжується небажаними соціальними наслідками [15, с. 191].

Правосвідомість населення повинна усвідомлювати суспільну небезпечність криміналізованих діянь і необхідність боротьби з ними кримінально-правовими заходами [7, с. 58]. Разом із тим сучасні правознавці відзначають, що для правосвідомості юридична форма і процедура є другорядними стосовно деяких внутрішніх сутнісних властивостей права, що впливають з моралі, доречності, необхідності [13, с. 119]. Слушно це чи ні – тема окремого дослідження, але в будь-якому разі це слід мати на увазі при конструюванні кримінально-правових заборон. Слід також зауважити, що малозрозуміла для пересічного громадянина суворість законодавства чи узаконена вседозволеність чиновників є абсурдом непродуманих державних законів, тому в усі часи це породжувало цілком зрозуміле обурення і протест. Доречно пригадати невдалий досвід кримінально-правової боротьби із самогоноварінням у межах так званої «антиалкогольної кампанії» та дрібними крадіями – «несунами».

Норма кримінального права є тим елементом, тією обставиною, яка зумовлює специфіку кримінальної відповідальності як кримінально-правового явища. Доки

соціальні вимоги не приймуть вид кримінально-правової норми, відповідальність буде якою завгодно, але не кримінальною, тобто своєю появою вона зобов'язана введеної у дію кримінально-правовій нормі [16, с. 116]. Ці норми мають за мету в переважній більшості випадків охорону суспільних відносин, а тому наділені властивістю цілеспрямованого впливу на суб'єктів останніх. Цінність кримінального закону виявляється в його здатності сприяти реалізації відповідних суспільних інтересів, що є змістом його норм. Кожна норма кримінального законодавства народжена певним суспільним інтересом (інтересами). Генезис і розвиток цих норм зумовлюються, зокрема, й розвитком самих суспільних відносин. Аналізуючи кожне суспільно значиме діяння за шкалою цінностей суспільного нормативного комплексу й мети суспільного розвитку, законодавець оцінює конкретні діяння як корисні або небезпечні для суспільства. Результатом такої оцінки може бути прийняття норми кримінального закону, яка дозволяє, заохочує або забороняє конкретне діяння [6, с. 31, 44]. Цінність кримінального закону полягає у тому, що він є крайнім, найбільш наочно вразливим засобом охорони суспільних відносин, інтелектуальною моделлю бажаного законодавцем

режиму поведінки суб'єктів цих відносин.

Зумовленість кримінального права законами суспільного розвитку, всією системою соціальних відносин знаходить вираження як у його фундаментальних принципах, так і в змісті *конкретних заборон*, визначених кримінальним законодавством. Об'єктивні соціальні потреби формують зміст закону про кримінальну відповідальність не безпосередньо, а проходячи через свідомість і волю законодавця. Ось чому закони про кримінальну відповідальність можуть адекватно віддзеркалювати суспільну потребу або недостатньо відповідати їй, досягати або не досягати поставлених законодавцем цілей [12, с. 76]. Через об'єктивну складність законотворчої діяльності деякі з прийнятих норм недостатньо повно відбивають потреби суспільства у сфері кримінально-правової охорони. Дефекти можуть критися у відсутності необхідної чіткості, усталеності й визначеності правових приписів. Тому навіть в умовах сумлінної роботи працівників правоохоронних органів такі закони не будуть мати належної ефективності. Складність наукової обґрунтованості прийняття кримінально-правової норми – у правильному втіленні конкретних соціальних інтересів у правову форму. Як бачимо, чимале зна-

чення має встановлення відповідності кожної кримінально-правової норми потребам суспільства й констатація ефективності її дії.

Чинне кримінальне законодавство (як і законопроекти у відповідній царині) можна визнати науково обґрунтованим, якщо воно (а) повністю (без прогалин) охоплює коло діянь, кримінально-правова протидія яким припустима, можлива й доцільна; (б) своєчасно виключає кримінальну караність тих діянь, підстави для криміналізації яких уже зникли; (в) адекватно відбиває в застосовуваних кримінально-правових заходах характер і ступінь суспільної небезпеки діянь, з якими покликано боротися. Достеменно вивчення кримінально-правової заборони дозволяє підкреслити необхідність урахування й дослідження низки стадій, які проходить кримінально-правова норма в процесі свого народження й існування. Такими стадіями можна вважати: (1) збирання інформації про наявність у реальній дійсності негативних явищ, що потребують кримінально-правової протидії, (2) аналіз економічної, соціальної й соціально-психологічної та кримінологічної зумовленості цих явищ, (3) прогнозування наслідків криміналізації й пеналізації, (4) прийняття рішення про доцільність визнання діяння злочинним і кримінально караним, (5) формулю-

вання кримінально-правової норми, (6) оприлюднення норми, (7) застосування її на практиці, (8) дослідження ефективності правозастосовчої діяльності [11, с. 57].

Системоутворюючим елементом політики держави у сфері боротьби зі злочинністю є кримінально-правова політика. Складником її предмета є соціальна зумовленість визнання певного виду девіантної людської поведінки настільки небезпечною для суспільства, щоб порушувати на законодавчому рівні питання про необхідність і доцільність кримінально-правової боротьби з нею, тобто її криміналізації. До соціальної зумовленості належать і питання збереження й удосконалення кримінальної відповідальності за певні види суспільно небезпечних діянь, а також відмови від подальшого визнання того чи іншого виду людської поведінки злочином, тобто її декриміналізації [4, с. 9, 10]. Кримінально-правова політика становить собою генеральну лінію, що визначає основні напрямки, умови й заходи впливу законодавства на злочинність, практики його застосування, а також через напрацювання й реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів. Вона визначає завдання, цілі, основні напрямки боротьби зі злочинністю встановленням кола злочинних діянь шляхом ви-

роблення критеріїв злочинного і караного, а також усунення з цього кола діянь з урахуванням даних критеріїв.

Відзначаючи важливу роль, виконувану кримінальним правом у боротьбі зі злочинністю, треба мати на увазі, що в такій боротьбі застосування кримінального закону є хоча й необхідним, але не головним і не вирішальним засобом. Основне значення у виконанні зазначеного загальнодержавного завдання відведено соціально-економічним заходам, спрямованим на формування високого рівня культури, свідомості й почуття особистої відповідальності кожного громадянина перед суспільством, у якому він існує. Максимальне досягнення цілей кримінальної політики є можливим тільки на засадах гармонійного, виваженого, системного поєднання всіх суспільних засобів. У зв'язку із цим стратегічним орієнтиром кримінально-правової політики можна назвати визначення потенційних можливостей і меж кримінально-правової охорони. Науковці відзначають, що більша частина кримінально-політичних досліджень здійснювалася в межах лише нормативно-правових заходів впливу на злочинність, без належної уваги до інших заходів нормативного регулювання [17, с. 25].

Вважаємо за необхідне зауважити, що соціальна зумов-

леність кримінального закону – це досить багатогранна проблема, яка може бути вивчена в різних аспектах і напрямках. Проте вона орієнтує, як правило, на встановлення й вивчення важливих чинників, що впливають на створення кримінальних законів – Кримінального кодексу в цілому, різних інститутів, окремих кримінально-правових норм – та на їх ефективність [3, с. 405; 4, с. 10]. Указані чинники створюють у своїй сукупності соціологічний субстрат кримінально-правової норми, підтверджуючи тим самим генетичну природу кримінального права [11, с. 64, 65]. З'ясування названих факторів, їх кількість і класифікація – це основні, але далеко не всі питання, що потребують свого вирішення. А це значить, що дослідження проблеми соціальної зумовленості закону про кримінальну відповідальність мають бути продовжені.

Викладене дозволяє зробити наступні висновки:

1. У механізмі охорони суспільних відносин кримінальне право займає важливе місце. Кримінальний закон відіграє відповідну роль у детермінації поведінки особи. У боротьбі зі злочинністю його застосування є хоча й необхідним, але не головним і не вирішальним засобом. Максимальне досягнення цілей кримінальної політики можливе лише на

підставі гармонійного, вираженого системного поєднання всіх суспільних засобів.

2. Закон про кримінальну відповідальність є соціально зумовленим. Він продукується нагальними потребами суспільства в кримінально-правовій забороні. Його соціальна цінність визначається насамперед мірою вираження в ньому наявних суспільних інтересів і потреб. Доки кримінальний закон правильно віддзеркалює інтереси суспільного розвитку, він є соціальною цінністю.

3. Об'єктивні соціальні потреби формують зміст закону про кримінальну відповідальність не безпосередньо, а проходячи через свідомість і волю законодавця. Тому він може адекватно відбивати суспільну потребу або недостатньо відповідати їй, дося-

гати або не досягати поставлених законодавцем цілей.

4. Через об'єктивну складність законотворчої діяльності деякі з прийнятих норм недостатньо повно відображають потреби суспільства у сфері кримінально-правової охорони. Законам може бракувати необхідної чіткості, сталості й визначеності правових приписів, тому навіть в умовах сумлінної роботи працівників правоохоронних органів вони іноді не мають належної ефективності.

5. Складність наукової обґрунтованості встановлення кримінально-правової охорони полягає в тому, щоб знайти правильне втілення конкретних соціальних інтересів у правові форми.

6. Дослідження проблеми соціальної зумовленості закону про кримінальну відповідальність мають бути продовжені.

Список літератури: 1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: НОРМА, 2001. – 752 с. 2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 296 с. 3. Борисов В.І. Конституційна відповідність у системі чинників соціальної обумовленості кримінального закону // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України: Тези доп. та наук. повід. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. 29-30 черв. 2006 р. / За заг. ред. Ю.М. Грошевого, М.І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 405-408. 4. Борисов В.І. Кримінально-правова політика та питання соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність // Кримінально-правова політика держави: теоретичні і практичні аспекти проблеми: Матер. міжнар. наук. конф. 17-18 лист. 2006 р. – Донецьк: Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 9-12. 5. Гришук В.К. До питання про соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння у сфері господарської діяльності // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: Матер. наук.-практ. конф. / Голов. ред. В.В. Сташис. – Х.: Кроссроуд, 2006. – С. 15-18. 6. Гришук В.К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України. – Л.: Львів. ун-т, 1993. – 137 с. 7. Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1982. – 124 с. 8. Есаков Г.А. Учение о преступлении в странах семьи общего права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / 12.00.08. – М., 2007. – 46 с. 9. Журавлев М., Журавлева Е. Понятие уголовной ответственности и форм ее реализации // Уголов. право. – 2005. – № 3. – С. 28-31. 10. Кауфман М. Уголов. право и уголовный закон (вопросы теории) // Уголов.

право. – 2001. – № 4. – С. 34. 11. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика. – Владивосток: ДВГУ, 1987. – 272 с. 12. Кузнецова Н.Ф., Злобин Г.А. Социальная обусловленность уголовного права и научное обеспечение нормотворчества // Сов. гос-во и право. – 1976. – №8. – С. 76-83. 13. Кулыгин В. Уголовное право, правосознание, справедливость / Уголов. право. – 2003. – № 1. – С. 119,120. 14. Орехов В.В. О социологических исследованиях в уголовном праве // Вестн. ЛГУ. – 1991. – Сер. 6. – Вып. 1 (№6). – С. 65-68. 15. Основания уголовно-правового запрета: Криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева. – М.: Наука, 1982. – 304 с. 16. Чистяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания: Монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. – 275 с. 17. Энциклопедия уголовного права. Т. 2: Уголовный закон / Отв. ред. В.Б. Малинин. – СПб.: Изд. Малинина, 2005. – 848 с.

Надійшла до редакції 29.10.2007 р.

УДК 343. 913

В.С. Батиргарєєва, канд. юрид. наук
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків

ОБ'ЄКТИ ЗАПОБІЖНОГО ВПЛИВУ НА РЕЦИДИВНУ ЗЛОЧИННІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, КЛАСИФІКАЦІЯ

Без перебільшення можна стверджувати, що сьогодні кримінологічною наукою створені теоретичні підвалини діяльності різноманітних соціальних інститутів із запобігання злочинності, які, втілюючись у практику, дозволяють досягати певних успіхів у цій діяльності. У цілому ж теорія запобігання злочинності функціонує, хоча згодом окремі її положення треба переглядати, щоб розвинути їх, внести відповідні новації або, навпаки, відкинути їх як такі, що вичерпали свій попе-

реджувальний потенціал або не довели його до завершення. У цій ситуації заповнення прогалін у доктрині набуває особливої значущості у зв'язку з тим, що соціальна практика відповідного виду (попередження злочинності) здійснюється в нових історичних, економічних, соціальних, політичних та інших умовах [2, с. 13]. З урахуванням постійного процесу вдосконалення термінологічного апарату, що відбувається в кримінологічній науці, поряд з терміном «попередження» останнім